

L'EXILI DEL PENSAMENT

José María Murià

José M. Murià i Rouret (Mèxic, 1942), actualment està dedicat a la recerca per compte de l'Institut Nacional de Antropologia, de Mèxic. Investiga principalment la història de Jalisco, on té un programa que es diu "*Impronta catalana en Mèxic*" en el qual ha investigat sobre l'exili. Va estudiar a la Universitat de Guadalajara i es doctorà en El Colegio de México. Membre de l'Acadèmia Mexicana de la Història, ha estat guardonat el 2009 amb la Creu de Sant Jordi i el premi Catalònia Internacional de l'Institut d'Estudis Catalans. El 2010 se li va concedir el Premi Ciutat de Guadalajara i el 2012 ha estat investit doctor honoris causa de la Universitat Autònoma de Baixa Califòrnia. Mestre emèrit del Colegio de Jalisco, que presidí durant tretze anys, va influir molt perquè la Fira Internacional del Llibre de Guadalajara tingués la cultura catalana com a convidada d'honor el 2004 i perquè el 2009 ho fos també de la Fira del Llibre d'Història i Antropologia de la Ciutat de Mèxic. Cal esmentar el seu "*Diccionario de los catalanes de México*" i un article anterior sobre l'exili general a [*divÈrsia 1*](#).

L'EXILI DEL PENSAMENT*

José M. Murià

79

A partir de la desfeta republicana i de la democràcia peninsular, esdevinguda l'any 1939, al voltant d'un milió de braços molt treballadors, per salvar-se, es van veure obligats a fugir de l'Estat Espanyol. Es parla de mig milió de persones que van sortir per la frontera de França, gairebé tots de cop. A més a més hi va haver una quantitat indeterminada, però molt més petita, que ho va fer per mar –preferentment en direcció a l'Àfrica- o per la frontera de Portugal. De tot el conjunt, molts –es parla d'una cinquena part- van tornar aviat: el mal tracte francès i el perill nazi, per una banda, i la policia del dictador portuguès Antonio Oliveira Salazar que els amenaçava de repatriar-los a la força, per l'altra, a més de les promeses que resultaren falses que no devien tenir cap mena de recança per tornar els qui no tinguessin les mans “brutes de sang”, van ser determinants per fer-los prendre la decisió d'ingressar en aquella Espanya “grande i libre” i d'una sola religió i una sola llengua.

També cal tenir presents, encara que siguin pocs davant d'aquest gran volum de gent, aquells que foren segrestats per sicaris franquistes i retornats forçadament per ser executats o, més ben dit, simplement i senzillament assassinats. El cas més de més repercussió és el del President Lluís Companys, però n'hi va haver d'altres que tingueren la mateixa fi. Ben cert és que en aquesta llista s'hi hauria afegit el nom del president legítim de la República Espanyola, Manuel Azaña, si no hagués estat per la protecció de l'ambaixada de Mèxic a França i la valenta actitud personal de l'ambaixador Luís I. Rodríguez, tirant mà, fins i tot, d'una arma automàtica de 38 mm.

Tot el conjunt dels que van tornar es pot dividir en dos grans grups: els que ho van passar malament i els que ho van passar encara pitjor. Els primers van patir grans estretors, discriminació, fustigament i menyspreu. Els altres, a més a més de tot això, cas que haguessin sobreviscut, van passar una temporada més o menys llarga a la presó, van ser torturats i, en general, van viure fins el dia del seu alliberament amb l'angoixa de no saber si a primera hora del dia serien cridats, com tants d'altres, per a ser passats per les armes.

80

Els que sí van tenir gairebé tots la consciència prou clara del que significava tornar enrere i que van seguir el camí de l'exili, foren aquells que eren portadors d'idees ben definides de llibertat, respecte i democràcia. Per això tiraren enllà, a bord d'una autèntica "Nau de l'esperança", fins que trobaren un aixopluc per viure segurs. Així ho deia un poeta exiliat, de nom Josep Mª Murià i Romaní:

*Sola, ben sola avança
dintre un mar de desconsol
i emproant la llum del sol,
bella nau de l'esperança.*

Van fer molt bé de no tornar: als feixistes triomfants res no els preocupava tant com els pensaments de llibertat; res no els feia tanta nosa com això per

la societat teocràtica, inquisitorial i obscura que volien construir. Casos puntuals prou dolorosos hi ha de gent que, només per la seva sana manera de pensar, va acabar a la picota. Aquest fou el cas, entre tants i tants d'altres de l'historiador empordanès Carles Rahola i Llorens, vilment assassinat pels franquistes només pels fets de ser demòcrata i català.

És evident que l'any 39, de la Península Ibèrica, junt amb moltes altres persones de tota mena, es va exiliar un gran pensament i que aquest va trigar molts anys a tornar. Una de les coses pitjors de la dictadura franquista va ser la seva llarga duració. No menyspreo ni un xic el valor dels que es van quedar i van aguantar el cop com van poder. Tot el contrari: d'aquell camp de sal, sense mestres ni guies, gràcies a l'heroïcitat d'un poble va reeixir el pensament democràtic i progressista i, per damunt de tot, el que en Josep Trueta ens explicà com *L'Esperit de Catalunya*. Com s'ho van fer? Doncs no se m'acut més explicació científica que agrair-ho "a la Divina Providència", en aquest cas convertida en una "voluntat de ser" dels catalans no només admirable, si no venerable, diria jo.

81

Així ho deia el poeta esmentat, des de la ferma catalanitat del seu exili, quan ja Catalunya començava a donar mostres evidents d'haver-se salvat del genocidi que va procurar el franquisme espanyol:

*la voluntat de ser vull per cuirassa
que cap dard no traspasa
per a ferir-me el pit.*

Gràcies també a aquella “voluntat de ser”, amb l’ajut de les circumstàncies particulars de certs països, aquell pensament republicà català, i tanmateix també l’espanyol, malgrat que els trastorns de les guerres i de les postguerres no van deixar del malmetre’l, molt lluny van restar de desaparèixer. Fins i tot podríem assegurar que, poc o molt, va contribuir a la pervivència i a la preservació i renaixença del pensament democràtic a “l’interior”.

Però també és el cas, cal repetir-ho, com ho deixa molt ben establert el professor Salomó Marquès quan parla dels mestres d’escola exiliats, que el patètic empobriment per a Espanya que va significar l’exili, va servir, a canvi, per enriquir altres indrets que hi sortiren guanyant. No gaires, perquè, com cal recordar, els refugiats aquells no pogueren triar massa cap on “*emproar la seva nau de l’esperança*”, ja que van ser ben pocs els països ben disposats a l’acolliment i, menys encara, els que van oferir les condicions necessàries per al desenvolupament i continuïtat de la seva forma de pensar.

82

Si algú m’acusa de massa presumtuós per algunes afirmacions, tindrà tota la raó, però no puc deixar de reconèixer, vanagloriar-me i pregonar amb veu forta que va ser el meu país, Mèxic, el principal guanyador amb aquella diàspora intel·lectual de la qual jo mateix sóc una agraïda conseqüència. No és el cas de fer ara una relació de mèrits, però si de deixar ben dit que Mèxic va ser el protagonista principal d’una de les millors gestes diplomàtiques i un dels més grans exemples d’humanitat que hi ha hagut mai perquè van significar la llibertat i fins i tot la salvació de la vida, de tanta i tanta gent bona i de tota mena, entre altra de molts grans pensadors, dels quals, no gens a l’atzar, n’he triat set amb la idea de que representessin –més o menys- la rica pluralitat ideològica d’aquella emigració forçada i, això sí, que constitueixin un sòlid exemple que tota ella estava molt lluny de ser –tal com va pretendre fer-ho creure el franquisme durant molt de temps- “el bo i millor de cada casa”. Quedi clar, com ho diem a Mèxic, que era *la mantega* intel·lectual d’aquella societat democràtica i republicana peninsular o, més popularment, “*el mero mero mole*”.

No tinc pas la pretensió d'explicar i d'analitzar a fons el pensament de cada un d'aquests set professors. De cada un d'ells se'n podria fer un veritable tractat. Jo no sóc més que un historiador dedicat especialment a l'estudi del passat d'una província mexicana i no em correspon de fer una anàlisi epistemològica formal de les obres d'aquesta gent. Només voldria dir-ne algunes coses amb una perspectiva historiogràfica enquadrada per aquells dramàtics esdeveniments que es van viure, per concloure, i ho dic per endavant en contra de les normes clàssiques, el que ja s'ha dit altres vegades: que principalment a Mèxic, però també a uns quants països d'Amèrica on van cercar el refugi que se'ls negà gairebé a tot arreu, els pensadors exiliats van trobar-hi condicions per desenvolupar tant la seva feina com les seves idees que no haurien aconseguit enlloc més i, molt menys, a la seva malmesa llar.

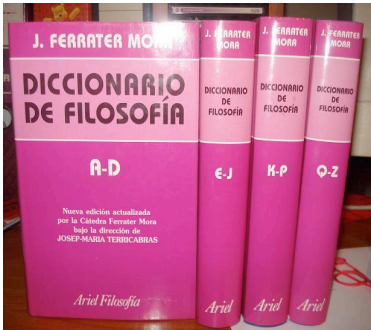
D'un d'ells, però, en diré un xic més que dels altres: serà de José Gaos, darrer rector republicà de la Universitat de Madrid. I això serà degut al fet que, per raons molt particulars, en sé coses que es coneixen poc o gens. Gaos, amb el pas del temps, ajudat potser per la seva manera tan ascètica de viure, els deixebles que va deixar i la manera de morir, ha quedat considerat com una mena de senyera o d'emblema de tot l'exili republicà espanyol a Mèxic. Generalment, se l'esmenta en primer lloc quan es parla d'aquell col·lectiu, malgrat que em consta que no és gaire llegit pel fet que –també em consta i explicaré el perquè– els seus textos no són precisament de lectura senzilla.

83

Gaos, com molts, va ser seguidor d'Ortega y Gasset, fins que un bon dia, quan ja Ortega havia tornat d'Argentina i sospitosament no era mal acollit pel règim franquista, van tirar-se els plats pel cap. De moment, només ho esmento per deixar ben palès que el tal Ortega no podria considerar-lo pas, de cap manera, ni un exiliat, ni tampoc una persona amb pensament veritablement republicà.

He de dir que només cinc dels set personatges triats radicaren a Mèxic, però dels altres dos (Ferrater Mora i García Bacca) un d'ells hi passà un llarg temps: Juan David García Bacca, venia d'Equador, després d'haver-hi restat dos anys llargs, a partir del 1939. Finalment, com altres exiliats d'altres professions es traslladà a Veneçuela, on finalment va arrelar. Pel que fa a Josep Ferrater Mora, de Cuba, on arribà l'any 1939, el 1941 passà cap a Xile i el 1947 va respondre favorablement al reclam d'un *college* nord-americà, amb seu a Pennsilvània. El que sí que va fer Ferrater a Mèxic és publicar-hi la primera edició, l'any 1941, del seu famós *Diccionario de Filosofía*.

Dels set que s'han triat, només tres són catalans, circumstància que respon, força aproximadament, a la proporció de gent de cultura procedent d'aquesta terra, entre el conjunt de tots els exiliats de l'Estat Espanyol. García Bacca era de Pamplona (nascut el 1901) i José María Gallegos Rocafull havia nascut a Cadis, entre 1892 i 1899, no se'n sap la data amb precisió. Wenceslao Roces, va néixer el 1897 en un poble d'Astúries i José Gaos l'any 1900 a Gijón, però la família era valenciana i de fet va créixer al País Valencià.

84

A banda de Ferrater Mora, que, com tots sabem, era fill de Barcelona on havia nascut l'any 1912 –era, doncs, el més jovenet d'aquest grup-, també Eduard Nicol era nat a la ciutat comtal, però l'any 1907. La nota discordant va ser Joaquim Xirau Palau. Era el més antic: nascut a Figueres l'any 1895, i el qui va morir abans i amb menys edat (l'any 1946), a conseqüència d'un malaurat accident. Xirau era un d'aquells que foren definits pels versos següents de Carles Fages de Climent, amb el seu estil tan mordaç:

*L'Empordà té un cel blau
i una costa granítica;
però té tres Xirau Palau,
que fan política.*

Pels seus estudis superiors aquests personatges es divideixen entre Barcelona i Madrid. A Catalunya: Ferrater Mora, dirigit per Xirau; Eduard Nicol i Franciscà, a qui la guerra va interrompre els estudis de doctorat i, finalment, el va aconseguir a la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic, junt amb la nacionalitat mexicana, l'any 1940; el tercer fou García Bacca, que venia d'estudiar Moral i Dret, a Solsona, i Filosofia i Teologia al Seminari Claretjà de Cervera. Efectivament, era sacerdot catòlic igual que Gallegos Rocafull. Aquest va estudiar al Seminari de Sevilla i es doctorà a la Universitat Pontifícia d'aquella ciutat (1923), havent passat per la Universitat Pontifícia de Toledo. Més endavant, per això, l'any 1935, es va doctorar a Madrid amb Ortega i Gasset. Pel que fa a Rocés, va estudiar a Oviedo (1919) però es doctorà en Dret a Madrid (1920), i Gaos, tot ho va fer a Madrid: la llicenciatura l'any 1923 i el doctorat el 1928. Xirau, per la seva part, els estudis de doctorat els va fer a Madrid, amb Ortega y Gasset, però després de passar un any a Salamanca i un altre a Saragossa, es va incorporar a Barcelona, on ja havia fet els de llicenciatura amb Jaume Serra i Hunter.

Respecte de la vocació política, la pluralitat d'aquest grup sembla força pobre de primera intenció, ja que tots coincideixen pel que fa a la convicció democràtica i republicana, però cadascú es molt particular. A part dels dos sacerdots catòlics, cal tenir presents també altres diferències. Wenceslao Rocés Suárez, per exemple, era un marxista francament ortodox, però també un *marxòleg* molt acurat. El 1935 es va publicar a Madrid la traducció a l'espanyol del primer dels tres volums d'aquella “crítica de l'economia política” de Carles Marx, coneguda com *El Capital*. Però els altres dos ja no van arribar a sortir. Va ser l'any 1946, quan la seva traducció de tota l'obra es va publicar per primera vegada completa per compte del Fondo de Cultura Econòmica, a Mèxic, desplaçant una lamentable versió en *llengua argentina*, plena, més que de traïcions accidentals –ja diuen allò de *tradutore, traditore*–, d'autèntiques *contra-diccions* (*diccions* al contrari del que havien de dir) i omissions que se suposen intencionals i fraudulentos.

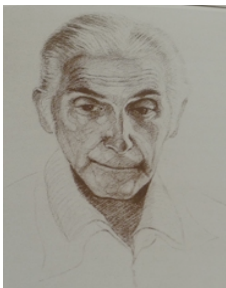
Cal dir que la següent edició, del 1959, va ser molt acuradament revisada pel mateix Rocés, esmenant-li algunes errades d'impremta i de traducció que s'havien escapat a la primera, a més d'algunes variants del text original segons l'edició alemanya de 1955. Evidentment, no va ser aquesta la única traducció que féu Rocés de textos marxistes. Diuen que, posat a traduir, li agradava tant fer-ho que una vegada se'l va sorprendre passant a l'espanyol el reglament de l'hotel en el que s'estava a Moscou... Rocés havia arribat a Mèxic l'any 1942, després de passar primer per Xile, d'on havia estat rebutjat subtilment, i per Cuba, d'on l'havien convidat a anar-se'n, no tan subtilment.

El 1977, el vell tossut tornà a Espanya i esdevingué senador pel Partit Comunista, però, com diem a Mèxic, *no se halló* i se'n va entornar cap a la seva autèntica casa, on va ser condecorat amb l'Ordre de l'Àguila Asteca (1980) i el Premi UNAM de Docència en Humanitats (1985). Abans de morir, l'any 1992 va rebre el doctorat *Honoris Causa* per la mateixa UNAM i per la Universitat de Michoacan.

86

Era petit i quadradet. Vaig tenir l'honor de caminar just darrere seu en aquella primera gran marxa de protesta estudiantil de l'any 1968, a la ciutat de Mèxic. M'havien fet l'encàrrec de tenir-ne cura per si hi havia aldarulls, cosa que, afortunadament, no va succeir. Atesa la seva alçada, la meua posició subordinada em va donar l'avantatge d'una visió privilegiada, ja que no em tapava gens la vista cap endavant...

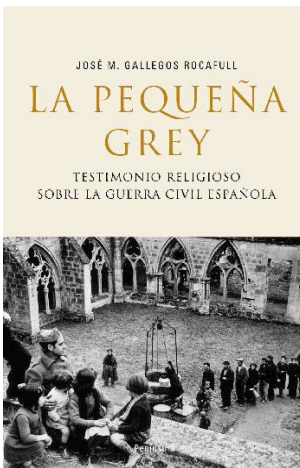

García Bacca va ser mestre d'un col·lega meu veneçolà que ens el descrivia com un home reposat i poc donat a la conversa sense contingut. Durant 34 anys, va ser professor de la Universitat Central de Veneçuela (1946-1980) on fundà l'any 1959 l'Institut de Filosofia, del qual va ser el director fins al 1971. Com queda dit, abans havia estat a l'Equador i, durant quatre anys, a la UNAM i al Colegio de México. De Caracas estant es va projectar per tot Amèrica: des dels Estats Units, on mai no el van poder cooptar, fins a l'Argentina i el Brasil, àdhuc a

París, on l'Institut Internacional de Filosofia el va incloure l'any 1962 a la seva nòmina.

A Gallegos Rocafull, l'altre sacerdot catòlic, sí que el vaig conèixer, però en molt mal moment. Aquest no era menut com Rocés, sinó tot el contrari: més aviat corpulent. A Mèxic, a banda de recuperar l'any 1950 les llicències ministerials que li havia retirat l'església franquista, es va concentrar a fer de professor a la UNAM i a la universitat dels jesuïtes. Jo crec que podríem dir que Gallegos és el punt de partida dels estudis moderns sobre el pensament filosòfic que hi va haver a Mèxic –més aviat a la Nova Espanya- durant els segles XVI i XVII: el que en diem la primera Època Colonial. És a dir, estudis explicats mitjançant la filiació i les arrels teològiques dels autors i la seva circumstància. Enlloc no es diu correctament com va morir en realitat. Ni estava fent classe, ni pronunciant una conferència, com afirmen diversos textos. En realitat, s'estava fumant una cigarreta mentre feia un recés, voltat d'uns quants alumnes. Era el segon dia de classe a la Universitat de Guadalajara. Va caure sobtadament com un tronc. No se'ns va acudir res més que, entre tots, –pesava molt- ajeure'l sobre un banc de ferro que hi havia en aquell passadís. Les meves cames li feien de coixí quan es va produir l'expiració. Era la primavera de l'any 1963...

87

Recordo que, com el dia abans, jo l'havia anat a buscar a l'hotel per dur-lo a fer classe i l'havia trobat esperant-me fumant i fent un cafè. Aquesta vegada varem xerrar una mica més que el dia abans. A la seva pregunta, li vaig confessar amb una mica de recança que jo no era creient, a la qual cosa va respondre que m'agraïa molt que, malgrat això, li tingués tantes atencions i – imagineu-vos!- em va demanar que fóssim amics per damunt de tot, especialment si em deixava convèncer que a la doctrina tomista també s'hi podia trobar una forta vocació per la justícia social...

Llàstima que fos tan efímera l'amistat! Permeteu-me que li dediqui ara un record emocionat. Com hauria dit una tia meva, també catalana: “*era capellà, però bona persona*”.

De Joaquim Xirau Palau, que hauria d'haver estat el més proper dels set per mi, fins i tot per les relacions que hi va tenir una part de la meva família escalenca, a més de ser el més catalanista de tots, la distància que me'n separa resulta enorme. La seva mort accidental, l'any 1946, quan tot just passava dels cinquanta anys -i jo no en feia encara quatre- i els pocs que va viure a Mèxic, fa que la referència sigui vaga i llunyana. Va ser professor de la UNAM i, ocasionalment, d'una altra institució de batxillerat de filiació francesa.

Quan la meva generació va començar a accedir al món acadèmic, gairebé ningú no en parlava, els seus llibres estaven exhaurits i no va deixar deixebles mexicans pròpiament. La major part de la seva obra consisteix en l'estudi de diversos pensadors de gran prestigi: començà per Leibniz (la seva tesi doctoral de Filosofia), Rousseau (tesi doctoral de Dret) Descartes, Husserl i d'altres, però també va aportar idees pròpies buscant un compromís més pràctic dels teòrics. És a dir, la confluència entre els fets i els valors, cercant, precisament basat en l'educació, una convenient reforma de la societat. Aquesta és l'essència de *Pedagogia i vida*, que va restar inèdita fins al 1986.

88

Potser qui podria haver ajudat que el record de Xirau es difuminés menys va ser Eduard Nicol, ja que havia estudiat amb ell a Barcelona, el va tractar a la UNAM, i les idees del món i de la filosofia de tots dos eren ben similars. Però no va ser així. Ha estat darrerament, en desenvolupar-se més les relacions entre la UNAM i la Universitat de Barcelona, que s'ha creat la càtedra "Joaquim Xirau" i del filòsof empordanès ara se'n parla més a Mèxic. Però, malauradament, ens fa l'efecte que tot es deu més a la importància del seu fill Ramon, que no pas al coneixement i un just reconeixement de la seva obra.

Pel que fa a Nicol, només arribar a Mèxic ja va compenetrar-se més amb la Psicologia d'aleshores, que en aquest país es lligava més a la Filosofia que hores d'ara. La seva tesis, presentada, l'any 1941 es titulava *Psicologia de*

las situaciones vitales. Ja en aquest llibre presenta el que els seus estudiosos defineixen com una de les columnes vertebrals del que pensava:

Que la historicitat no només es presenta com la concatenació de passat, present i futur, si no com la complementació de comunitat i individualitat.

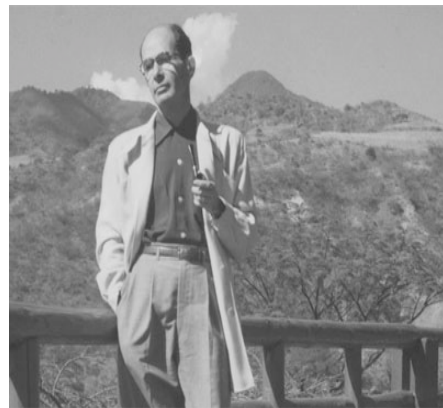

D'aquesta idea parteix el seu llibre fonamental *La idea del home*, aparegut el 1946. *La metafísica dialèctica de Eduardo Nicol*, és el títol del llibre més complet que fins ara s'ha escrit sobre la seva obra, degut a Julià González, la seva principal deixeble. Com Xirau, Nicol també va escriure sobre altres filòsofs de molt renom: Descartes, Adam Smith i David Hume, per exemple, i va traduir algunes obres de Werner Jaeger i d'Ernest

Cassirer. Per cert, que amb aquest darrer va mantenir-hi una bona relació, a partir de la seva coneixença, a la Universitat de Yale durant un congrés, l'any 1945. A més a més, Nicol va escriure durant anys un cabàs d'articles als diaris sobre molt diversos temes.

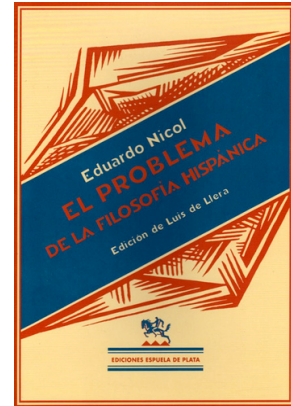
89

Ara bé, el camp on es va concentrar va ser la UNAM. Primer, el 1941, va fundar-hi la revista *Filosofia y Letras*. Després va col·laborar a la creació del Centre d'Estudis Filosòfics, del qual fou Secretari fins l'any 1946, quan es creà en el seu lloc un Institut d'Estudis Filosòfics, que era molt més formal, i en fou el director durant els dos períodes reglamentaris de cinc anys. Molt semblat va ser l'Institut que havia de crear després García Bacca, a Veneçuela. No és gens estrany, car un es va inspirar en l'altre. L'any 1946 també va establir un famós Seminari de Metafísica que va tenir una vida dinàmica i molt productiva, al llarg de quatre dècades i mitja. Anys després, el 1954 va crear i dirigir durant un parell d'anys una revista especialitzada en filosofia, *Dianoia*, que encara ara existeix.

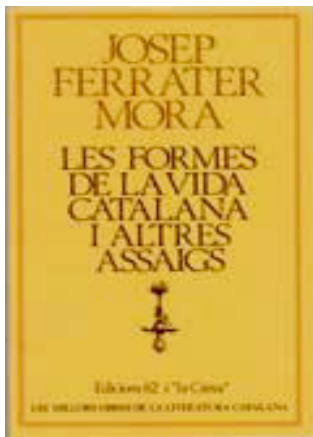

Eduard Nicol va morir l'any 1990, a la ciutat de Mèxic, però abans va rebre alguns reconeixements importants a la seva obra: 1984 Doctor *Honoris Causa* per la Universitat Autònoma de Barcelona, a Bellaterra; 1986, Premi UNAM de l'àrea "Investigació d'humanitats"; 1988, la Gran Creu d'"Alfons X, El Savi". A més a més, la Facultat de Filosofia i Lletres va organitzar el mateix any 1988 un simposi d'homenatge sobre tota la seva obra i els treballs que s'hi van presentar van reunir-se en un volum titulat *El ser y la expresión: homenaje a Eduardo Nicol*.

Ferrater Mora és l'autor d'un diccionari d'èxit que és pertot arreu. Se n'han fet sis edicions, totes elles corregides i augmentades i algunes reimpressions, a més dels milers i milers de fotocòpies tretes de diferents pàgines. És un referent ineludible per a tot aquell que es dedica a les humanitats, la qual cosa ha fet que Ferrater sigui potser el més anomenat, conegut i consultat dels set autors que he esmentat de manera principal. L'exemplar de casa meua, per exemple, que en fa de temps que es va haver de relligar i ja demana jubilació!

90

Malgrat haver estat deixeble de Xirau a Barcelona, ja d'adult Ferrater va estudiar més a fons Unamuno i el mateix Ortega y Gasset, aquest darrer amb força acollida editorial. També s'ha de dir que va publicar articles a revistes catalanes de l'exili, tot i sent modestes i de molt limitada difusió, i va participar i guanyar algun premi en alguns Jocs Florals també de l'exili, com ara els de 1943, esdevinguts a Xile quan ell encara hi residia. De fet, a banda de les *Les formes de la vida catalana*, amb què va ser-hi guardonat, té més textos en el seu idioma matern, a diferència de

Nicol que gairebé no va escriure en català. A més a més, Ferrater va tastar l'ofici de novel·lista i el de traductor, fent la versió espanyola de diversos textos de Max Weber. Igualment, va fer algunes incursions per la fotografia i la filmació.

Cal remarcar que dels set personatges tractats aquí, Ferrater és l'únic que morí a la península ibèrica. Només ell, doncs, va tornar "a casa" per quedar-s'hi.

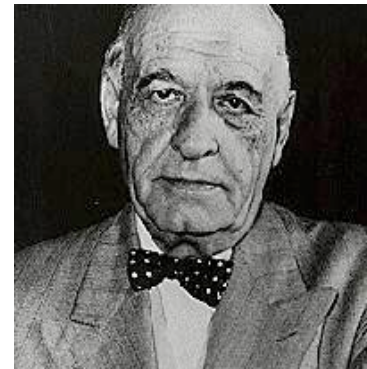
De fet, aprofito per subratllar que del reduït nombre de refugiats, intel·lectuals o no, que van anar a parar als Estats Units, van ser relativament molt pocs els que hi restaren fins a la mort. Diria que és clarament, aquella, una societat d'amistats i relacions superficials i efímeres, entre altres coses per la gran mobilitat de la gent. Un cas ben diferent, motiu també de reflexió, és el de Wenceslao Roces i d'altres que, amb l'arribada de

la democràcia a l'Estat Espanyol, van fer l'intent de venir-hi a viure, però al cap d'un temps més o menys llarg, se'n van entornar cap a Mèxic.

Queda clar que en el món saxó de Nord-americà no es va produir el fenomen que José Gaos va definir com *trasterrament*, és a dir, no perdre una terra, si no guanyar-ne un altre, la qual cosa és simptomàtica que, a certs indrets d'Amèrica Llatina, malgrat no arribar mai a una integració plena i tenir tants defectes com diuen que tenen, de qualsevol manera s'hi trobaren prou bé com per quedar-s'hi per sempre més. Als Estats Units, en canvi, un cop van acabar la feina, malgrat tenir les possibilitats econòmiques i legals per fer-ho, foren molt comptats els que s'hi quedaren.

91

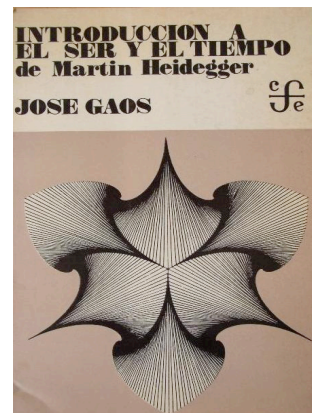
D'aquest compromís assumit particularment amb Mèxic va venir precisament la topada de Gaos amb el seu mestre Ortega y Gasset, quan, al començament dels anys cinquanta, després d'haver renovat la correspondència, un bon dia, ja procedent de Madrid, naturalment, Gaos va rebre una desafortunada però significativa carta d'Ortega que mirava de convèncer el seu antic deixeble de tornar a Espanya. Per fer-ho, va recórrer a termes molt despectius sobre Mèxic. Culminava l'argumentació *orteguiana* fent escarni del Fondo de Cultura Econòmica, l'editorial oficiosa de Mèxic, de la qual Gaos li havia fet elogis, tant pel que li publicaven com per les feines de traducció que li encarregaven. Ortega finalitzava molt

desafortunadament dient que de tot allò no en podia resultar més que “*una merienda de indios*”.

La dita carta d’Ortega sí que me la va ensenyar Gaos, però la resposta no. Aquesta me la va explicar molt acuradament, perquè constituïa una lliçó molt escaient en aquells moments en què, sota la seva direcció i amb la seva guia hebdomadària –com s’estilava a El Colegio de México-, tot just començava a preparar la meua tesis doctoral sobre la percepció europea i *europèitzant* que dominà més els cronistes, més els del segle XVII que els del XVI, quan van escriure sobre la societat mexicana pre-hispànica.

A Gaos li preocupava especialment que els conceptes de la comprensió, explicació i composició historiogràfica fossin imposats des d’una antelació extrínseca. O sigui, important-los –adquirint-los- d’una realitat aliena i de vegades ben diferent, en comptes de ser suggerits “*per l’articulació amb què allò pròpiament històric es presenta*”, tanmateix conforme a la particular relació amb el seu objecte d’estudi i no amb objectes d’estudi d’altres.

L'historiador de la cultura mexicana [deia] pot sentir-se temptat d'aplicar a la realitat mexicana conceptes d'èxit a la historiografia d'altres cultures i fins i tot conceptes de disciplines diferents... en lloc d'esforçar-se per conceptualitzar la història de la cultura mexicana de forma tan sui generis com ho són la cultura mexicana i la seva pròpia història.

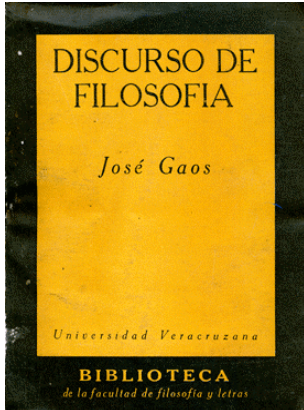
A fi de comptes assegurava que:

En cap sector de la realitat no poden tenir èxit ni teòric ni pràctic més conceptes o categories que els autòctons d'ell mateix.

El progrés històric de la conceptualització científica i filosòfica consisteix, precisament, això deia, en resistir la dita tendència i cercar conceptes o

categories autòctons de cada sector de la realitat. De vegades la temptació d'imitar és molt forta, però insistia en que els estudiosos de la societat haurien d'estar metodològicament preparats per resistir-la.

Gaos rebutjava de manera especial l'eurocentrisme que ha prevalgut a la concepció d'Amèrica i especialment de l'Amèrica espanyola, tant entre els

qui l'han vist i conceptuat des d'Europa, com aquells que han tractat, des de Amèrica mateix, de veure-la reflectida en el mirall europeu, amb la conseqüent deformació i desestima del que els és propi i, sobretot, el sotmetiment intel·lectual que això implica. El que Gaos proposà era la cerca d'un coneixement sòlidament basat en l'acurat estudi de la realitat social, que serveixi per comprendre-la millor i per influir en ella mateixa de la manera que resultés més convenient per als individus que en formen part.

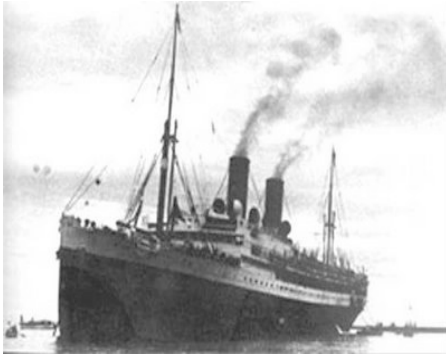
Dit d'altra manera, cas de no haver-se aplicat a partir dels anys setanta amb tant de rigor i dogmatisme "*conceptes i categories extrínsecs*", Gaos podria haver esdevingut un gran impulsor de la descolonització mental o de l'alliberament intel·lectual que tants llatinoamericans cercaren pel carreró estret i sense sortida del dogmatisme. Deia que els països de parla espanyola -i crec que és encara més vàlid per as de parla catalana- necessiten un ideal històric que sigui el de la seva independència estrangera: el d'un *més enllà* de la modernitat del qual siguin autors i copartíceps amb igualtat.

93

En bona mesura, Gaos podria ésser ara un paladí en contra de les obertes imposicions -l'imperialisme intern- amb la qual els manaires dels estats nacionals collen i fastiguegen les variants culturals i polítiques que es troben sota la seva dominació i després, quan els oprimits treuen les ungles, tal com fan els oligarques davant els alçaments de les masses afamades i sobreexplotades, els engeguen tots els tipus d'anatemes i, si els és possible, els aixafen amb tot el poder de la seva força acumulada i el pànic que els provoca la pèrdua de control. Seguint Gaos i aplicant aquests principis a Catalunya, hauríem de dir que l'estudi de la seva realitat hauria de servir, principalment, per entendre-la i adquirir les bases i les raons del seu

alliberament. Gaos es definia ell mateix més que res com un professor de filosofia i va ser-ho dels millors. L'estol de deixebles i tot el que han dit del seu mestre deixa ben palès que ho era en tota l'extensió de la paraula.

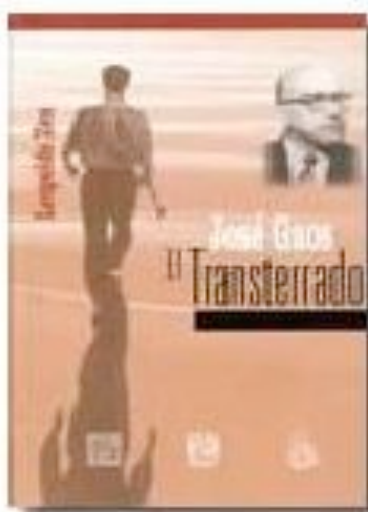

Recordo encara vívidament l'acte acadèmic que em va conferir el doctorat. Era el 10 de juny de 1969. Tres dies després faria 30 anys de la seva arribada a Veracruz a bord d'aquell famós vaixell *Sinaia*, que va sortir de Sète amb un dels carregaments d'intel·ligència més grans que s'hagi reunit mai. El tribunal era format per tres primeres espases. Gaos, que el presidia per la seva

condició de ser el doctorat més antic, va concloure dient: *“hem fet un treball minuciós i sistemàtic com pocs. Ara ja podem morir en pau”* La gent va aplaudir i jo vaig respirar tranquil... però no va durar gaire la sensació de confort.

La tragèdia que feu bones les seves paraules va esdevenir quan tot just havien deliberat que em concedirien la menció honorífica i ell començava a signar l'acta corresponent. Va morir amb les botes posades -és a dir amb la ploma a la mà- en els meus braços i els de Miguel León-Portilla, un dels seus col·legues més distingits.

94

Ens deixà, com altres que foren autèntics *transterrats* com ell, cosa que no van ser ni de bon tros tots els refugiats, una suprema noció d'humanitat. M'havia dirigit la tesi amb una cura poques vegades vista i m'havia ajudat a sortir de diversos problemes amb les autoritats d'aquella institució que havia nascut justament per acollir intel·lectuals republicans, El Colegio de México, la qual començava a acusar els primers símptomes de massa burocratització. El més important és que m'havia guiat amb mà molt ferma durant tres anys d'entrevistes setmanals

privades i l'ensenyament de diverses matèries pel món de la història de les idees i, tossut com era, m'havia acompanyat fins al final, sabent perfectament que s'arriscava a pagar-ho amb l'altíssim preu que finalment va pagar. No hauria estat possible que no el trobés a faltar tant i no m'hagués fet falta tot el que encara m'hauria pogut ensenyar amb el temps, ja que es va morir quan encara no tenia 69 anys.

L'exili del 1939

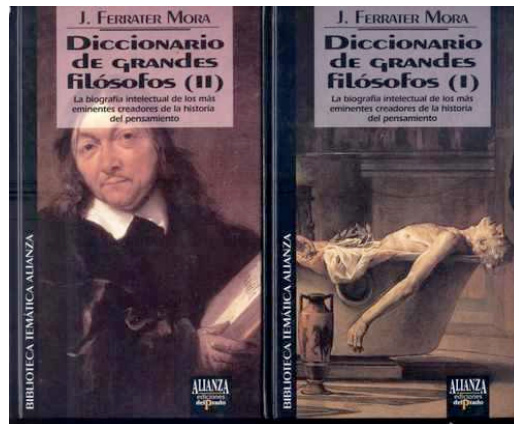
Tinc la sensació que he deixat una imatge idíl·lica de l'exili, gairebé com si el fet d'haver-se'n hagut d'anar de casa, forçats per les circumstàncies polítiques, hagués significat per a aquella gent la descoberta d'una mena de paradís. La veritat és que n'estaven ben lluny. Es cert que les condicions de vida trobades a Mèxic, a Veneçuela i als Estats Units, resultaren objectivament molt més bones que les que haurien tingut a casa i a França i, segurament, a molts indrets de l'Europa de postguerra, però hi havia un element que feia molt difícil l'adaptació total: l'enyorament.

Així ho deia el poeta català que, per raons naturals, és el que tinc més per mà:

*tot d'esma cerco encara
olors de farigola damunt de romani*

Les manifestacions pel que es trobaven amb desgrat i pel que trobaven a faltar era el pa nostre de cada ocasió en què participaven d'activitats íntimes o, senzillament, es quedaven sols amb ells mateixos: primer la il·lusió de tornar aviat, que es vanar escolant, després de fer-ho potser algun dia i, finalment, el dolorós convenciment que tornar era completament impossible, tant perquè la vida de la dictadura semblava allargar-se per sempre més, com per la senzilla raó que el que havien deixat enrere ja havia deixat d'existir.

*Si m'esquinça les entranyes
el dolor pel que he perdut,
si em miren amb cor eixut
en unes terres estranyes...*

---

*Aquest text complementa l'article general sobre l'exili aparegut en el primer número de divÈrsia i és una recomposició de la conferència dictada a la gironina Fontana d'Or, en el marc del XXè aniversari de la Càtedra "Ferrater Mora", el 20 de gener de 2011. Això n'explica algunes concessions a l'oralitat d'estil.